УДК 94: 321.7(7) «19/20»

Бессонова М. М.

ДЕМОКРАТИЧНІ ГАСЛА ЯК «БРЕНД» АМЕРИКАНСЬКОЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI ст.)

Стаття присвячена аналізу основних демократичних гасел, які використовувалися Сполученими Штатами Америки у східноєвропейській політиці упродовж «холодної війни» та після неї, а саме в період транзиту пост-комуністичних країн до демократії. Автор показує комбінації основних гасел: «демократія+антикомунізм» упродовж «холодної війни», «демократія+реформи» в період демократичних революцій у країнах Східної Європи та після них, «демократія+реформи+безпека» в період розпаду СРСР та формування нових держав на пострадянському просторі.

***Ключові слова**: демократія, східноєвропейська політика США, пост-комуністичні країни.*

Статья посвящена анализу основных демократических лозунгов, которые использовались Соединенными Штатами Америки во времена «холодной войны» и после нее, в период перехода посткоммунистических стран к демократии. Автор показывает комбинации основных лозунгов: «демократия+антикоммунизм» в период «холодной войны», «демократия+реформы» в период демократических революций в странах Восточной Европы и после них, «демократия+реформы+безопасность» в период распада Советского Союза и формирования новых государств на постсоветском пространстве.

***Ключевые слова:** демократия, восточноевропейская политика США, посткоммунистические страны.*

The article is devoted to the analysis of the main democratic slogans, which were used in the US East-European policy during the Cold War and in the period of the transition of post-communist

states towards the democracy. The author underlines that the main combination of slogans were the following: «democracy+anticommunism» during the Cold War, «democracy+reforms» during and after the democratic revolutions in East European countries, «democracy+reforms+security» at the period of the collapse of the USSR and emerging of the new independent states on the post-Soviet space.

Key words: *democracy, U.S. East-European policy, post-communist states.*

Демократія та демократичні цінності, які мають давню історію свого існування, вже стали невід'ємною складовою сучасного світу. Дослідження їх присутності у міждержавних взаєминах на різних етапах є важливим та актуальним, оскільки і сьогодні саме вони становлять одну з ідеологічних основ системи міжнародних відносин. Популярність використання демократичних гасел настільки зросла на початку XXI ст., що можна навіть говорити про набуття ними деяких характеристик, притаманних сфері маркетингу. Так, одним з важливих компонентів просування товарів на ринок стає створення так званого бренду, своєрідного «товарного знаку», який не просто має легко бути упізнаним споживачем, а й мати позитивний образ. Певною мірою, саме так можна схарактеризувати використання «демократії» в американській зовнішній політиці.

Метою дослідження, результати якого представлені в рамках поданої публікації, є узагальнення спостережень щодо використання демократичних гасел та ідей у східноєвропейській політиці США наприкінці XX – на початку XXI ст. Перед тим, як безпосередньо викласти основні ідеї, необхідно зробити кілька уточнень. По-перше, для кращого розуміння специфіки означеного періоду, пропонується невеличкий екскурс у часи «холодної війни», отже фактичні хронологічні рамки дослідження охоплюють період середини XX – початку XXI ст. По-друге, наприкінці XX ст. трактування «Східної Європи» стало новим: із завершенням біполярного протистояння переважна більшість

країн колишнього соціалістичного табору, міжнародний статус яких визначався їх перебуванням у фарватері політики СРСР, інтегрувалася до європейських та євроатлантичних структур. Тому, у політичному відношенні «Східна Європа» радикально змінилася. «Новими» східноєвропейськими країнами стали колишні республіки Радянського Союзу, серед них і Україна, а «старі» східноєвропейські країни разом із рештою держав континенту утворили «нову Європу» [12, 150]. У даній статті аналізується політика США як щодо «старої», так і щодо «нової» Східної Європи. По-третє, як у вітчизняній, так і у зарубіжній літературі вже широко представлені роботи з історії американської східноєвропейської політики [2; 3; 5; 6; 9; 12; 16], та, окремо – дослідження з теорії та практики демократії як ідеї та форми правління [10]. Втім, робіт, в яких би узагальнювався ідеологічний вимір американської східноєвропейської політики упродовж кінця XX – початку XXI ст. майже немає. Дана публікація є спробою простежити еволюцію «демократичної» складової політики США щодо Східної Європи в зазначений період.

У XX ст. Східна Європа становила зону специфічної уваги з боку США, головною характеристикою якої була усталена другорядність цього регіону серед пріоритетів американської зовнішньої політики у Європі. У період до завершення Другої світової війни, коли в американській міжнародній діяльності домінуючою була концепція ізоляціонізму, Східна Європа не виокремлювалася як певний регіон із загальноєвропейського контексту політики США. Після завершення Другої світової війни, із розширенням радянської сфери впливу на цей регіон, він зайняв традиційне другорядне місце серед зовнішньополітичних інтересів США, але вже у контексті американсько-радянських відносин. Після демократичних революцій 1989 р. та з початком інтеграції східноєвропейських країн до західноєвропейських та євроатлантичних структур, він знову перейшов у загальноєвропейський контекст американської зовнішньої політики [2, 62-64]. Саме час переходу країн регіону з одного «табору» в інший становив період найбільшої уваги щодо Східної

Європи з боку США, а нині – викликає значний інтерес з боку дослідників.

З огляду на те, що в епоху біполярного протистояння важливою складовою «холодної війни» між двома наддержавами став ідеологічний чинник – гасла та ідеї демократії зайняли особливе місце у риториці США. Обидва ворогуючих блоки країн використовували своє бачення демократії, звинувачуючи протилежний табір у недотриманні основних її принципів. Важливим також є той факт, що і СРСР, і США називали самі себе «демократичним» табором або блоком, а от щодо свого суперника використовували «негативні» характеристики: «імперіалістичний», «буржуазний», «капіталістичний», або ж «комуністичний», «тоталітарний», «авторитарний» [1, 5; 15, 264-269]. Тобто, «демократія» декларувалася кожною із ворогуючих сторін як притаманна саме їй, а не опоненту.

Якщо узагальнити головні складові ідеологічного підґрунтя американської зовнішньої політики упродовж «холодної війни», то разом з «демократією», другим головним елементом був «антикомунізм». Обидві ці складові проявлялися як в американсько-радянських відносинах, так і у політиці США щодо Східної Європи, а також використовувалися як об'єднавчий елемент у відносинах США зі своїми союзниками [20, 37-55].

На останньому етапі біполярного протистояння відбулося поліпшення американсько-радянських відносин, що вплинуло на поступове зникнення риторики антикомунізму, яка була традицією упродовж другої половини XX ст. Завершення «холодної війни» викликало потребу замінити антикомуністичні та антирадянські гасла якимись іншими. Як вказує С. Хантінгтон, для американських політиків ще на початку 1980-х рр. стало зрозумілим, що «демократія» є більш універсальною основою для обґрунтування зовнішньої політики США, аніж заклики до боротьби з авторитарними режимами [11, 284].

Під час революційних подій кінця 1989 р. у Східній Європі від антикомуністичних гасел остаточно відмовилися. Втім, ідеологічною основою американської зовнішньої політики

залишилася «демократія», яка відтепер у східній частині Європи була доповнена новою складовою: «реформами». І якщо раніше, східноєвропейська політика США була спрямована на «відрив» країн-сателітів від СРСР, то у нових історичних умовах головним завданням була проголошена підтримка тих, хто проводить політичні та економічні реформи, спрямовані на лібералізацію – як в СРСР, так і у країнах Східної Європи. Саме реформи стали новим акцентом у деклараціях зовнішньополітичних пріоритетів США у цьому регіоні, а основну ідеологічну формулу американської зовнішньої політики можна визначити як «демократія + реформи». Як ілюстрацію цієї формули можна навести багато прикладів публічних висловлювань американських політиків. Одним з них був тематичний виступ держсекретаря США часів адміністрації Дж. Буша-старшого – Дж. Бейкера у 1990 р. «Демократія та американська дипломатія» [7]. У цій промові нова місія американської зовнішньої політики у світі була визначена як «підтримка та консолідація демократії», а щодо пост-комуністичної Східної Європи деталізувалося, що «економічні реформи та краща міжнародна безпека зможуть трансформувати революції 1989 р. на демократії 1990-х рр.» [7]. Слід відзначити, що саме з початком транзиту східноєвропейських країн до ліберальної політичної та економічної моделі розвитку США стали розглядати їх вже у контексті своєї загальноєвропейської політики. А місце «старої» Східної Європи в американських зовнішньополітичних пріоритетах поступово зайняли республіки СРСР, які дистанціювалися від Росії. При цьому, підпорядкованість американсько-російським відносинам та другорядний характер були успадковані від східноєвропейської політики часів «холодної війни».

Якщо проаналізувати період поглиблення внутрішньої кризи в СРСР та його розпад у 1991 р., то можна відзначити те, що на порядок денний у політиці США щодо цього регіону ставали й питання безпеки, які мали значно більше значення, аніж у випадку східноєвропейських країн. Тому, якщо спробувати визначити своєрідну формулу для ідеологічного обґрунтування

політики США щодо СРСР та нових держав, які утворилися після його розпаду, то вона матиме вигляд «демократія + реформи + безпека».

Новий, у порівнянні з країнами «старої» Східної Європи, акцент був пов'язаний з кількома факторами. По-перше, стабільність та підтримка безпеки інтерпретувалися як одна з головних запорук побудови демократичного суспільства та продовження реформ. По-друге, головну проблему для американських інтересів на пострадянському просторі становило питання потенційної взаємодії з кількома новими ядерними державами замість однієї (Радянського Союзу). Саме тому так наполегливо обговорювалося питання щодо без'ядерного статусу України [19].

Проілюструвати це можна на прикладі багатьох виступів тогочасних американських урядовців. Так, приміром, на офіційних промовах з приводу встановлення відносин з новими незалежними державами, які утворилися після розпаду СРСР, обов'язково – поруч з декларацією спільних зусиль у розбудові демократії, допомозі у підтримці демократичних цінностей та проведенні реформ – обговорювалися питання про скорочення ядерного арсеналу. Один з обов'язкових пунктів, які тогочасний президент США Дж. Буш-старший згадував у своїх зверненнях та спільних деклараціях з лідерами колишніх радянських республік, це взяті ними зобов'язання з ратифікації та введення у дію Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, який був підписаний 31 липня 1991 р. у Москві в ході зустрічі на вищому рівні президентів США та СРСР, який ще існував на той момент [13; 14].

«Економічна свобода», «демократична співдружність націй», «підтримка демократичного миру по всій Європі», «питання миру та безпеки», «особливе партнерство» – ось лише незначний перелік найбільш часто повторюваних фраз. У будь якому разі, незважаючи на появу нових акцентів, «демократія» залишалася базовим гаслом у зовнішньополітичній риториці США [13; 14].

«Демократія» фігурувала й у назвах законопроектів, що стосувалися посткомуністичних країн. Так, щодо «старої» Східної Європи, спочатку Польщі та Угорщини, а згодом і інших держав, був прийнятий та вступив у дію 28 листопада 1989 р. "Закон про підтримку східноєвропейської демократії", із влучною абревіатурою на мові оригіналу – SEED Act (Support for East European Democracy Act, «seed» – з англійської – «зерно») [17]. У випадку «нових» східноєвропейських країн 24 жовтня 1992 р. був прийнятий "Закон про підтримку свободи для Росії та Євразійських демократій, що виникли, та відкритих ринків" – з не менш влучною назвою-абревіатурою FREEDOM Support Act (Freedom for Russia and Emerging Eurasian Democracies and Open Markets, «freedom» – з англійської «свобода») [8]. І перший, і другий закони передбачали надання технічної, фінансової допомоги, сприяння інвестиціям, організацію навчальних та тренінгових програм, відкриття фондів для розвитку підприємництва, кредити та інші форми підтримки розбудови інститутів демократичного суспільства у вигляді неурядових та громадських організацій, кредитних спілок тощо.

Досліджуючи використання демократичних гасел в американській зовнішній політиці, потрібно звернути увагу й на інавгураційні промови президентів США. Перший офіційний виступ очільника Білого дому традиційно вважається головною декларацією майбутньої політики країни на наступні 4 роки, тому є цінним джерелом, яке дозволяє простежувати еволюцію важливості «демократії» для США. Якщо проаналізувати інавгураційні промови американських президентів, то можна виявити, що вперше вжив слово «демократія» Дж. Адамс у 1825 р., характеризуючи, внутрішньополітичний розвиток країни [4, 52]. Перше вживання «демократії» у зовнішньополітичному контексті належить Г. Трумену. Так, його інавгураційна промова 1949 р. була своєрідним протиставленням «демократії» та «комунізму», відобразивши, таким чином, початок «холодної війни» [4, 249-255]. При цьому, у перших виступах президентів другої половини XX ст. демократія фігурувала як цінність, що має бути

привабливою для інших народів, та як форма правління – непохитна у самій Америці. В інавгураційних промовах Р. Рейгана, Дж. Буша-старшого, Б. Клінтона та Дж. Буша-молодшого – гасла «демократії» були тісно пов'язані із гаслами «свободи».

Варто зазначити, що після завершення «холодної війни» сприяння поширенню демократії залишилося одним з основних елементів зовнішньої політики США у переважній більшості її регіональних напрямів. Зокрема, Б. Клінтон в його другій інавгураційній промові у 1997 р. зазначив: «Найбільша демократія у світі поведе вперед увесь демократичний світ» [4, 316].

Втім, наприкінці першого десятиліття XXI ст. у США почали більш активно обговорюватися питання – чи варто і надалі підтримувати демократичний розвиток інших країн, наскільки раціонально витрачати кошти на різноманітні програми для створення і зміцнення демократичних інститутів за кордоном? До обговорення цих питань долучаються не тільки провідні наукові центри та незалежні дослідницькі інститути, а й створюються спеціальні цільові групи, які намагаються проаналізувати широке коло проблем, пов'язаних із питаннями демократії в американській зовнішній політиці.

В якості прикладу можна навести одну з таких груп, що діяла у 2011 р. у Вашингтонському університеті та до якої входили майбутні фахівці у галузі міжнародних відносин. Результати діяльності цієї цільової групи було представлено у вигляді доповіді: «Майбутнє сприяння демократії з боку США: стратегії для сталої Четвертої хвилі демократизації» [18].

Головна мета підготованої доповіді полягала у формулюванні пропозицій щодо переосмислення підходів США до демократії. У доповіді підкреслювалося надзвичайно важливе значення для інтересів США необхідності створення та підтримки стійкої, самодостатньої демократії у тих країнах, які нещодавно розпочали її розбудовувати. При цьому, головний акцент робився на тому, що у першу чергу американським урядовцям необхідно подолати розрив між піднесеною риторикою, що часто пов'язана з «просуванням» демократії, та практичними діями [18, 269].

З метою ефективності політики сприяння демократії пропонувалося: прийняти і реалізувати всеосяжну стратегію у цій галузі; створити посаду «заступника зі справ демократії», з метою координації дій між різними американськими установами та відомствами; не використовувати риторику в якості фасаду для інших стратегічних інтересів США [18, 270]; збільшити використання багатосторонніх відносин у роботі з міжнародними організаціями, такими як ЄС і ООН, з метою підвищення легітимності і ефективності зусиль по сприянню демократії; посилити використання «м'якої сили», дипломатії і зв'язків, аби «підштовхнути» держави до демократії [18, 271]. Та одним з пріоритетів було визнано необхідність розширення сфери громадянського суспільства в якості першого кроку у справі мобілізації місцевих громад, аби охопити демократичною практикою неофіційні групи громадянського суспільства та інститути. У цій доповіді серед основних регіонів, щодо яких розглядалася американська політика з підтримки демократії, аналізувалися країни пострадянського простору, а також країни Азії та Африки.

По завершенню «холодної війни» пріоритети зовнішньої політики США було переорієнтовано в інші регіони світу, але і там «демократія» та її підтримка залишалася основою для обґрунтування американських національних інтересів. Після подій 11 вересня 2001 р. до вже усталеного бренду «демократії» був доданий новий акцент – боротьба з тероризмом, який на початку XXI ст. виявився так само універсальним, оскільки міг застосовуватися як щодо внутрішнього, так і зовнішнього вимірів. І саме через призму боротьби з новим всесвітнім ворогом – тероризмом – на сучасному етапі відбувається поділ світу на нових союзників чи суперників США.

Отже, можна узагальнити наступне. Демократична риторика стала традиційною рисою американської зовнішньої політики та її своєрідним брендом, починаючи з другої половини XX ст. Упродовж «холодної війни», яка власне і викликала закріплення означеної риторики в ідеологічному «арсеналі» США, їх політика щодо східноєвропейського регіону характеризувалася

універсальними гаслами «демократія + антикомунізм», у період демократичних революцій та з початком транзиту країн Східної Європи до побудови суспільств на ліберальних політичних та економічних засадах базовими стали гасла «демократія + реформи». Щодо країн пострадянського простору, то тут з'явився новий акцент – і формула американської риторики може бути визначена як «демократія + реформи + безпека». На початку XXI ст. демократія залишилася основним гаслом, до якого було додано новий акцент – антитероризм, який на даний момент також можна вважати певною мірою універсальним.

Використані джерела та література:

1. Александров В. В. Новейшая история стран Европы и Америки (1945-1986 гг.) / В.В. Александров [Учебное пособие для студентов исторических факультетов вузов] – Москва: Высшая школа, 1988. – 639 с. **2.** Бессонова М. М. Країни Східної Європи у геополітичній стратегії США наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. / Бессонова М.М. // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Вип.10. – Запоріжжя, 2003. – С. 62-64. **3.** Брусиловська О. І. Політика США щодо країн Східної Європи після II світової війни: аналіз концепцій сучасної американської політології: Автореф. дис.... кан-та істор.наук. – Одеса, 1996. – 18 с. **4.** Інавгураційні промови Президентів США / Пер. з англ. В.К. Горбатька; Худож. Оформлювач Б.П. Бублик. – Харків: Фоліо, 2009. – 335 с. **5.** Канцелярук Б. І. Східноєвропейська дилема Америки / Б. І. Канцелярук. – К.: Друкарня фірми "АНК", 1995. – 200 с. **6.** Коваль И. Н. Последняя битва "холодной войны": Восточноевропейская политика сверхдержав в концепциях зарубежной политологии (80-е – нач.90-х гг.) / И. Н. Коваль. – Одесса: АстроПринт, 1999. – 224 с. **7.** Baker J. A. Democracy and American diplomacy – transcript. Address before the World Affairs Council, Dallas, Texas, March 30, 1990 [Electronic resource]. // US Department of State Dispatch. – 1990. – September 3. – Regime of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_m1584/is_n1_v1/ai_8988784/ (15.04.2011) **8.** FREEDOM

Support Act of 1992 [Electronic resource]. – Regime of access: http://hdl.loc.gov/loc.uscongress/legislation.102hr4547. **9.** Gates R. From the shadows: the ultimate insider's story of five presidents and how they won the Cold War. – N.Y.: Simon and Schuster, 1996. **10.** Held D. Democracy and the Global Order/ From the Modern State to Cosmopoliten Governance / David Held. – Stanford University Press. – 1995. – 324 p. **11.** Huntington P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century [Electronic resource]. / Samuel P. Huntington – University of Oklahoma Press. – 1993. – 384 p. – Regime of access: http://books.google.com.ua/books. **12.** Hutchings R. American diplomacy and the end of the Cold War: an insider's account of U.S. policy in Europe, 1989-1992. / Robert L.ton, D.C.: The Woodrow Wilson Center Press, 1997. – 456 p. **13.** Joint Declaration With President Leonid Kravchuk of Ukraine. Declaration on U.S.-Ukrainian Relations and the Building of a Democratic Partnership. May 6, 1992 [Electronic resource]. // The Public Papers of the Presidents. George Bush 1992-93: Book I. – Regime of access: http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=20920&st=&st1=. **14**. Joint Declaration With President Nursultan Nazarbayev of Kazakhstan. Declaration on U.S.-Kazakhstan Relations. May 19, 1992. [Electronic resource]. // The Public Papers of the Presidents. George Bush 1992-93: Book I. – Regime of access: http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=20984&st=&st1=. **15.** Kellogg W. American History: the Easy Way / William O. Kellogg. – Barron's Educational series, 1995. – 438 p. **16.** Schuerch W. The Congressional Role in United States Assistance Policy in Central-East European Economies in Transition // East-Central European Economies in Transition / Ed. by Hardt J. and Kaufman for the Joint Committee, Congress of the United States. – N.Y.: M.E.Shapre, 1995. – P. 336-350. **17.** SEED Act of 1989 [Electronic resource]. – Regime of access: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PCAAA431.pdf. **18.** The Future of U.S. Democracy Promotion: Strategies for a Sustainable Fourth Wave of Democratization [Electronic resource]. – Henry M. Jackson School of International Studies. – 2011 – Regime of access: https://digital.lib.washington.edu/dspace/bitstream/handle/1773/16487/Task%

20Force%20C%202011%20Web.pdf?sequence=1. **19.** Wines M. Baker will visit Ukraine to discuss nuclear question [Electronic resource]. / Michael Wines – New York Times. – 1991. – December 03. – Regime of access: http://www.nytimes.com/1991/12/03/world/baker-will-visit-ukraine-to-discuss-nuclear-question. html?pagewanted=all&src=pm. **20.** Wittkopf E. R., Kegley C. W., Scott J. M. American Foreign Policy: Pattern And Process / Eugene R. Wittkopf, Charles W. Kegley Jr., James M. Scott. – Wadsworth/Thomson Learning, 2003. – 6th edition. – 634 p.